

ZIMMERMANN, Michel (2003): *Écrire et lire en Catalogne (IXème – XIIème Siècle)*. Madrid: Casa de Velázquez, 2 volums, 1405 p.

M'avanço a dir que l'obra de Michel Zimmermann (M.Z.) que presento i comento ací és d'una importància extraordinària. Es tracta d'una aportació d'aquelles que «marquen època», com se sol dir. Lamento que, per les circumstàncies habituals i obligades d'una recensió bibliogràfica (pel contingut del llibre glossat, per l'extensió material que se li pot dedicar, per la traça de qui l'escriu, etc.), no sigui fàcil que el lector en compregui tota la significació. Si més no, però, ho intentaré. Amb aquests dos gruixuts volums, M.Z. fa un servei inestimable a la història de la cultura, i el fa per les seves qualitats d'historiador: l'afany d'aplegar dades, la finor a l'hora d'interpretar-les, la meticulositat que hi aplica, l'exigència en la cerca de la veritat, l'agudesia de criteri i un sentit humà (que el duu a valer-se de contrastos en els títols, a recórrer a la ironia i a formular-se interrogacions retòriques), que tant ajuden el lector. D'altra banda, la seva obra no ha sortit del no-res. És una manifestació més —la més assolida, amb tota seguretat— de l'escola d'història medieval de Tolosa de Llenguadoc, l'impulsor de la qual, Philippe Wolff, sentia una inclinació predilecta a mirar vers el sud, i es dóna la mà i es complementa amb la clàssica aportació del malaguanyat Pierre Bonnassie,¹ que fou un veritable company de camí per a M.Z. En un altre sentit també haig de reiterar que l'obra de M.Z. no ha sortit del no-res: prop de vint anys de la seva vida hi són enterrats. Membre de la secció científica de la Casa de Velázquez durant tres anys (1971-1974), els passà sobretot a l'Arxiu de la Corona d'Aragó (Barcelona), i ell mateix ens diu que es dedicà a fons a elaborar el seu treball entre 1975 i 1990, fins que, presentat com a *thèse d'État*, aquesta fou *soutenue*, amb tots els honors, a la Universitè de Toulouse—Le Mirail l'any 1992. Quina recança no ens inspira, ara que veiem la lleugeresa amb què avui es prodiguen tants títols acadèmics!

Per començar, sembla convenient d'exposar a grans trets l'argument del llibre, al qual recorrem, nosaltres i el lector, sempre que ens faci alta: el manllevo a la presentació que en donen els mateixos editors. Fa així: entre els segles IX i XII, Catalunya ostenta una doble originalitat que la singularitza. *a)* Des del punt de vista polític, el territori que va esdevenir Catalunya viu un procés històric que el fa passar, de la *província* perifèrica del reialme visigòtic de Toledo que era, i a través d'una breu dominació musulmana, a una *marca* avançada de l'Imperi franc; per la seva banda, aquest, quan li arriba l'hora d'anar-se esllanguint, permet que la dita marca afirmi la seva identitat i que es constitueixi en una mena de *principat* feudal ja obertament català. *b)* Des del punt de vista cultural, aquest mateix territori és una plètòrica *cruïlla* d'intercanvis entre l'Europa cristiana i al-Andalus, el *fogar* d'una intensa irradiació científica, i també la *terra* d'enllaç entre el renaiement *carolingi* i la Hispània que s'ha quedat bon xic enlloc en la seva peculiaritat *goda*. *c)* Aquesta doble originalitat es desenvolupa en el període indicat (segles IX a XII) i en donen testimoni tant nom-

1. Pierre Bonnassie: *La Catalogne du milieu du Xe siècle à la fin du XIe siècle. Croissance et mutations d'une société* (2 vol.). Toulouse 1975-1976. Publications de l'Universitè de Toulouse-Le Mirail, sèrie A, num. 29. La versió catalana aparegué a Barcelona els anys 1979-1981. Eds. 62.

brosos manuscrits i catàlegs de biblioteques, com una imponent munió d'actes notariais referides a la vida quotidiana del país, l'abundor de les quals revela fins a quin punt la societat catalana prengué cos apuntalant-se en la matèria escrita. Tots sabem que llegir i escriure eren privilegis reservats a la minoria que tenia accés a la *littera*. Tanmateix, la riquesa d'aquesta documentació permet d'anar més enllà i d'atènyer una massa social més àmplia: els llibres no parlen solament dels qui els llegeixen, ni les actes, dels qui les redacten. Allò a què M.Z. s'ha dedicat amb la seva obra és l'evolució cultural d'una col·lectivitat que ha assolit una etapa decisiva en la seva formació nacional. Heus ací, doncs, com ha estat presentat en pocs mots el contingut, el medi i l'objectiu d'aquest llibre (en les guardes de la coberta). Jo no hauria sabut fer-ho millor.

Obrim el llibre. El mateix M.Z. explica (p. XVI-XIX) les converses que havia mantingut amb el mestre Wolff, amb el fi de precisar els objectius del seu treball. Aquest no podia versar sobre la cultura *catalana* en una època (segles IX-XII) en què la presumpta cultura no s'expressava en una llengua que, al més aviat, no es mostraria com a seva pròpia (i, encara, tímida i vacil·lant) fins als darrers temps del període alludit. Hauria d'ocupar-se, en tot cas, de la cultura a *Catalunya*, reconeixent que aquesta cultura correntment era expressada en llatí. Això acceptat, no deixava de sorgir encara una altra qüestió, no menys delicada. Fins a quin punt l'investigador podia sentir-se atret a estudiar una cultura que no havia excel·lit en cap de les realitzacions justament culturals que caracteritzaven altres cultures conegudes de l'època? De la naixent Catalunya no es parlava de llatinades jocosos, ni sembla que existissin textos hagiogràfics, ni se'n coneixien cançons de gesta, tan lloades arreu, no s'hi havia redactat o recopilat cap col·lecció jurídica, hi mancaven textos d'espiritualitat, o mant tractat de teologia... (Parlem dels quatre-cents anys anteriors a 1200). No era, doncs, agosarat, per a un estudiós enardit i preparat, de llançar-se en una mena de desert de testimonis culturals com els que acabo d'esmentar? Què hi havia, si no, a canvi? El buit absolut? No, no hi havia cap buit. Hi havia milers de testimonis, «ces textes de la pratique notarial la plus terre à terre» (M.Z. és qui parla) no deixaven de presentar-se com indicadors culturals: «modes de datation, citations scripturaires, allusions aux codes de lois, sequences anthroponymiques...». «Ces documents, derrière leur monotonie et leur apparent stéréotype, présentaient des nuances ou des variantes ou qu'au contraire des documents très éloignés dans le temps ou l'espace, présentaient d'insolites analogies. Je me suis donc dit que ces documents catalans, derrière leur contenu et leur finalité essentiellement pratiques, sinon utilitaires, attestaient une *réelle volonté d'écriture*,² mieux une écriture répondant à une volonté, celle de l'effet à produire, celle de la trace à laisser, celle de l'originalité à perpétuer, celle de l'hostilité ou du refus à enregistrer...» (p. XVI). M.Z. continua, encara (i tradueixo): «Expressant la vida d'una societat dins el marc de les seves activitats quotidianes, aquesta escriptura és ella mateixa una vida: dóna testimoni de cultura, no solament ni tampoc prioritàriament la cultura d'una elit, sinó la de tots aquells que tenen accés a l'escriptura, tant si és directament, perquè saben escriure, com si és d'una manera mediata, perquè fan escriure els altres per ells mateixos...». M.Z. acaba així una part de les seves consideracions a l'*Avant-propos* del llibre, amb vista a l'elaboració que en farà: «C'est donc tout le système des représentations d'une société, toute sa *Weltanschauung*, qu'il est possible de reconstituer, celle des diverses catégories sociales, inaugurant une sorte de sociométrie culturelle» (M.Z., p. XVI-XVII).

L'autor ens ha dit coses importants sobre els materials amb els quals durà a terme la seva obra. Però no ho oblidem: són dades menudes, les dades que ell mateix classifica d'«arran de terra», del nivell més humil en l'escala cultural. Més, encara: no es limita a tractar el document pel document, com hem vist fins ara, sinó que va més enllà. I es pregunta: com és redactat un document? Quin és el pensament que transcriu? És el de l'autor de l'acte d'escriure o de qui ha assumit la funció de redactar-lo? Quina és la sinceritat del document, la seva veritat? No acabaríem. Però hem de tirar endavant, justament hem de fer veure que l'obra que analitzem és molt més, incomparablement molt més, que l'immens dipòsit d'actes notariais arrellegades. Si no, la seva tesi no passaria d'ésser un

2. El subratllat és nostre.

utilíssim repertori informatitzat d'actes notariais a disposició de qui volgués aplicar-lo a un destí superior. Com dic, M.Z. ha fet molt més que aquest repertori informatitzat: treballant amb materials modestos, però amb finor d'esperit, a mesura que se'n presentava l'ocasió, ens ha ensenyat *a*) com s'anava forjant la llengua del país també naixent i *b*) com aquest verb, no menys modest, esdevenia l'element formador de la col·lectivitat que, per la llengua, adquiriria, dins i forra de casa, nom, personalitat i prestigi.

Aquesta consideració ens mena a un tema essencial de la present recensió. Hem de poder escatir com ha treballat M.Z. per a dur a terme la seva comesa. Llegit el títol i l'ambiciós pla de treball que el títol implica, tothom dona per descomptat que M.Z. no ha planyut temps ni esforços per a poder-se documentar a fons. En aquest cas concret, és obvi que documentar-se té dos sentits diferents, àdhuc força diferents: *a*) arregar tots els mots i totes les formes de llenguatge que es puguin extreure de les actes notariais i dels documents *in vivo* que retratin la llengua dels segles IX a XII (treball d'arxiu) i *b*) llegir i extreure dades de treballs d'història en el seu sentit més lat que, en referir-se a fets ocorreguts en aquests quatre segles, permetin d'establir una relació congruent entre fenòmens lingüístics i esdeveniments històrics, socials i culturals (treball de bibliotecari). Vegem-ho.

a) Treball d'arxiu. Sembla increïble que un home sol hagi pogut aplegar tants documents amb els quals prova i confirma, com si res, fets que, si no, podrien quedar en l'aire. Explica com ha reunit totes les fonts que se li han posat a l'abast (p. 1023-1046), per facilitar-ne la identificació al lector, i les presenta en tres grups segons provinences: 1) Fonts inèdites (documents d'arxius: 7 arxius i biblioteques); manuscrits (11 arxius i biblioteques); còpies manuscrites de documents (5 arxius i biblioteques). 2) Inventaris d'arxius i catàlegs de manuscrits (37 ítems). 3) Fonts publicades (diplomàtiques i documents d'arxius: 60 títols); narratives (d'origen català, d'origen exterior a Catalunya, cròniques àrabs: 78 títols); jurídiques (13 títols); literàries (22 títols); litúrgiques (28 títols). Això, pel que fa a les fonts utilitzades. Aquestes han fornit una enorme munició de dades, i prou que es veu perquè no hi ha cap pàgina del llibre (tret de les de teoria o de comentari històric) que no contingui abundoses mostres humils que, malgrat llur insignificança, són determinants per a identificar, datar o relacionar el més petit incident cultural reflectit i suggerit en el també més petit canvi lingüístic.

b) Treball de bibliotecari. Pel que fa a la bibliografia esmentada, M.Z. ha evitat el procediment més fàcil i menys útil (i més carregós i tot) per al lector veritablement interessat pel tema: hauria estat inútil de perdre el temps copiant centenars i centenars de títols d'història només per la raó que versaven sobre temes allusius als segles IX a XII de l'Europa occidental. M.Z. ni tan sols ha dreçat una bibliografia de conjunt sobre la història de Catalunya des del segle IX al segle XII. No ho ha fet simplement perquè això ja és còmodament assequible en les nombroses històries de Catalunya aparegudes de 1980 ençà i sobretot en el conegut «Balance... de la producció historiogràfica sobre història medieval... en la dècada 1975-1986», de Josep M. Salrach, dins *Studia historica*, Salamanca 1988. Malgrat això, M.Z. no deixa d'inserir mitja dotzena llarga de títols d'aquestes obres que poden ajudar el lector que s'inicia. El resultat és que la bibliografia del llibre resta exclusivament limitada als treballs que aporten una contribució efectiva, directa o indirecta, a la història cultural. Durant llargs anys, els erudits del nostre país se'n feren una tasca patriòtica i hi treballaren a meravella. De 1977 ençà, la recerca històrica conegué un desenvolupament espectacular, de manera que el balanç de 1977-1992 és impressionant i els col·legues estrangers, que n'admiraven els seus vessants científic i polític, han obert una via nova que els ha permès d'utilitzar la feina feta pels historiadors del país sense plagiar-los. M.Z. ho reconeix sincerament: «Nosaltres hem interrogat els documents recollits, no pas sobre allò que ens diuen, sinó sobre les persones que les diuen, no sobre les coses que hi són escrites, sinó sobre les persones que les escriuen» (p. 1048). La bibliografia pròpiament dita que proposa l'autor conté totes les obres que l'han ajudat, sigui enriquint-li coneixences ja adquirides, sigui ampliant-li'n els aspectes socials i polítics del país. És una llista sòbria, que ocupa una cinquantena de pàgines, que considero de gran mèrit, tant per allò que hi figura com per allò que hi ha estat omès i que trobo molt recomanable per a formar un criteri professional. Ara bé, des d'un punt de vista pràctic, convé que el lector tingui en compte que M.Z. ha estat molt meticu-

lós en aquesta matèria i que hi ha distingit sistemàticament entre «Bibliografia» i les «Fonts publicades». N'addueixo un exemple simptomàtic: l'autor cita sovint el famós *Viage literario a les Iglesias de España*, de Jaume Villanueva, el qual, tan útil que és, no figura a la restrictiva llista de publicacions de les p. 1047-1095, justament perquè ja ha estat inclòs entre les «Fonts publicades» (p. 1030-1046). Notem, a més, que la bibliografia de M.Z. resta closa l'any 1991 i que no hi són representades l'antroponímia, la toponímia, la història de l'art ni l'etimologia del corònim *Catalunya*, sobre el qual tothom està d'acord que encara hi ha molt a dir.

Sembla que ja és ben arribada l'hora d'ocupar-nos de les més de mil pàgines que constitueixen el cos fonamental i el fons doctrinal de l'obra que comentem (un llibre que en compta un total de XIX + 1405 !). Fins ara he jutjat convenient d'informar el lector sobre els objectius i la singularitat de l'obra, així com sobre les fonts i la bibliografia sobre les quals aquesta s'estintola, amb el fi de preparar-lo perquè en tragués el màxim profit. Ara em proposo de presentar-ne i comentar-ne el seu «nucli essencial» (o sigui la medulla que fa que el llibre sigui allò que és). Deixaré per al final una sèrie de suplementis i complementis que enalteixen el valor del llibre i el fan fàcil de llegir i més agradable de consultar.³

Passo, doncs, al nucli que acabo d'anomenar «essencial» del llibre. Lògicament sobreentendrem que el dit nucli ha de dur el nom del llibre total (ço és: *Écrire et lire en Catalogne (IXe-XIIe Siècle)*, com ho fa suposar, per exclusió, que els índexs pròpiament dits hi duen els noms de *Sommaire général* (p. XXI), de *Sommaire* (p. 613) i de *Table des matières générale* (p. 1393-1403), separats, doncs, del títol general. Malgrat que es tracti d'un llibre molt llarg, no deixarà d'ésser curiós, i sorprenent i tot, que ara jo digui que hi he descobert tres maneres de llegir-lo, cosa que no vol pas dir que me l'hagi empassat, una ratlla rere l'altra, tres vegades, i, si ho faig públic, és perquè el meu mètode de lectura pot induir el lector impacient (i sabedor que es tracta d'una obra magistral) a aplicar-lo i, per tant, a endinsar-se eficaçment en la seva coneixença tal com jo ho he fet. Sí, hi ha almenys tres maneres de llegir-lo (ara caldrà que hom tingui present la *Table des matières générale*, a la qual acabo de fer al·lusió, unes ratlles més amunt). 1) Primera lectura: assimilar les grans línies que *suggerixen* els títols de les quatre parts de l'obra, a les quals hom remet des de les p. 1393, 1394, 1398 i 1400). 2) La Segona lectura es divideix en dues etapes: a) llegir, d'una faisó *menys superficial* o, francament *ja més aprofundida*, els 10 capítols de l'obra indicats a la dita *Table*, entre les p. 1393 i 1403, i b) llegir-ne a fons la Conclusió (el text de la qual ocupa les p. 1015 a 1020 del llibre). 3) Tercera lectura: *limitar-se* a llegir els exemples lingüístics (fàcilment identificables perquè sempre resten separats del text general per un espai, apareixen centrats a la pàgina i van en cursiva), precedits i seguits dels fragments del text general que el lector jutjarà indispensables per a situar-hi en cada cas l'exemple amb prou coneixement de causa.⁴ És evident que, tal com estan publicats les 4 parts i els 10 capítols, aquests formen un conjunt articulat i progressiu que desenvolupa el tema historicocultural de l'obra i que aquelles es redueixen a assenyalar-ne quatre fites significatives (cosa que explica

3. El lector ja ha observat que no tinc cap inconvenient a incorporar fragments de l'obra en la versió original francesa. Ho faig per dues raons. És just de fer-ho, per respecte a l'original i perquè sempre és preferible de llegir un text en la redacció personal de l'autor, mentre el lector no s'hi trobi amb dificultats insuperables. Quant als títols o als enunciats que encapçalen bon nombre de parts, capítols o altres seccions del llibre present (i que són redactats pulcrament en francès), he optat per traduir-los a un català entenedor (traducció que procuraré de mantenir invariable en el decurs de tot el meu text). Ara bé, atès que l'original francès admet sovint matisos semàntics que a un foraster li poden suggerir significats lleugerament diferents, he afegit a les meves versions catalanes (però només en llur primera inserció) els textos originals francesos de M.Z. entre parèntesis, encara que es tracti de traduccions literals úniques i indiscutibles. En algunes altres ocasions esparses també he mantingut el francès de la redacció original.

4. M'atreveixo a dir que semblaria que el propi autor del llibre (M.Z.) m'hagi inspirat la idea de fragmentar les lectures possibles del text, en fer una enumeració única dels 10 capítols (de 1 a 10), quan ell mateix hauria pogut començar enumeracions particulars dels capítols per a cada part (de 1 a 3 per a la primera part, de 1 a 3 per a la segona, de 1 a 2 per a la tercera i de 1 a 2 per a la quarta).

el valor orientador de la meua primera lectura). No cal dir que, per a mi, les dues lectures indispensables són la segona (els 10 capítols fonamentals, on es fonen l'evolució lingüística i les seves causes històriques, socials i culturals) i la tercera (que detalla «el dia a dia» de les evolucions constataades, no solament per segles o mitjos segles, sinó per decennis i lustres i tot).

Atès: 1) que la meua minsa experiència de lector d'aquest llibre m'ha fet veure que no és fàcil de manejar-lo (perquè costa d'anar-hi d'una banda a una altra i un s'hi perd i s'hi desorienta, a desgrat de l'esplèndida exactitud dels índexs), 2) que és inevitable de barrejar-hi els conceptes i les funcions de les parts i dels capítols (que per a mi són diferents, i penso que també ho deuen ésser per a M.Z.), i 3) amb el fi que el lector i jo mateix tinguem les idees clares per a possibles consultes internes del llibre, en això que segueix obro tres textos breus, que tant serviran per a una dissecció estructural del llibre com per a una millor comprensió dels seus objectius i de les seves possibilitats.

1. Presentació de les parts i dels capítols del llibre. Componen el text *Écrire et lire en Catalogne (IXe-XIIe Siècle)* quatre PARTS (que enumeraré amb LLETRES MAJÚSCULES: de I a IV, respectivament) i una Conclusió, amb el benentès que cada PART es descompon en un nombre variable de *capítols* (cadascun amb el seu *títol específic*, escrits ací en *lletres minúscules cursives*, a raó de 3 *capítols* (1, 2 i 3) a la I PART, 3 *capítols* (4, 5 i 6) a la II PART, 2 *capítols* (7 i 8) a la III PART, i 2 *capítols* (9 i 10) a la IV PART (fins, doncs, al nombre total màxim de 10 *capítols* repartits entre les 4 PARTS). La Conclusió ho és ensem de les IV PARTS i dels 10 *capítols*. Malgrat tractar-se d'un signe material, serà útil de recordar que les tres primeres PARTS del llibre (I, II i III) i, amb elles, els vuit primers *capítols*, es troben al primer volum (p. 9-613), mentre que la PART IV i els *capítols* 9 i 10, així com també la Conclusió, pertanyen al volum segon de l'obra (p. 619-1020).

2. Classificació de les IV PARTS del llibre. Heus ací quins són els títols de les quatre PARTS que componen el llibre i que no deixen de funcionar com a grans indicadors de continguts.

I PART: L'OPCIÓ PER L'ESCRITURA (Le choix de l'écriture).

II PART: MOVIMENTS I IMPULSOS DE L'ESCRITURA (Mouvements et pulsions de l'écriture).

III PART: LLIBRES I LECTURES (Livres et lectures).

IV PART: GÈNESI CULTURAL (Genèse culturelle).

Certament, per a un conjunt de pàgines que excedeix el miler d'unitats, hem de reconèixer que quatre PARTS són molt poques partions perquè se'n pugui extreure una idea general. Això no obstant, el lector s'adona bé de l'escala evolutiva que va de l'opció per l'escriptura (I PART) (que caracteritza la Catalunya naixent i que és, per a ella, absolutament diriment amb vista al nou país que així va prenent forma), fins a l'«obertura al món» i a la «creació d'un territori i la naixença d'una història» (que no debades són dos enunciats dels capítols 9 i 10, respectivament, de la IV PART). En l'endemig (és a dir: entre la I i la IV PARTS), hom passa per la II PART (on resta plantejada l'aparició de la llengua vernacla, ço és, el romanç català) i per la III PART (on hom parla de cultura, llibres i biblioteques). Per això abans he dit que un repàs als títols i als temes de les QUATRE PARTS del llibre són una excel·lent preparació per a la «Segona lectura» proposada de tota l'obra.

3. Classificació dels 10 capítols del llibre. Heus ací ara els títols dels 10 *capítols* que el componen. Uns títols que, només de llegir-los, és ben clar i notori que suggereixen idees encertades sobre la valuosa significació de què són anunci i portadors.

Cap. 1: *La crida a l'escriptura* (L'appel à l'écriture).

Cap. 2: *L'orgull d'escriure* (La fierté d'écrire).

Cap. 3: *Gènesi de l'escriptura* (Genèse de l'écriture).

Cap. 4: *Riqueses i metamorfosis de l'expressió escrita* (Richesses et métamorphoses de l'expression écrite).

Cap. 5: *L'escriptura mitjancera* (L'écriture médiatrice).

Cap. 6: *Les dificultats de l'oralitat i l'aparició de la llengua vernacle* (Les contraintes de l'oralité et le surgissement de la langue vernaculaire).

Cap. 7: *Cultura i societat* (Culture et société).

Cap. 8: *La infraestructura cultural: les biblioteques* (L'infrastructure culturelle: les bibliothèques).

Cap. 9: *La sedimentació d'un espai cultural. Tradició, influències i renovació en la cultura de Catalunya* (La sédimentation d'un espace culturel. Tradition, influences et renouvellement dans la culture de la Catalogne).

Cap. 10: *La cultura mitjancera o els camins de l'educació* (La culture médiatrice ou les chemins de l'éducation).

Acabo de copiar la llista dels 10 capítols del llibre i la torno a llegir, tot imaginant que el lector ho ha fet com jo mateix: d'una correguda. Potser ens podríem posar una mena d'exercici escolar, que consistís a distribuir i encaixar els 10 capítols en les 4 PARTS del llibre? Aquesta tasca seria embrollada i fatigosa, si no haguéssim fet la «Primera lectura» recomanada abans, però es tornarà més planera, si el lector ja ha procedit a la reflexió que distingeix les quatre èpoques històriques que ens han de dur a l'explícita «gènesi cultural». Tanmateix, la meua impressió personal és que, si realment volem assimilar l'aportació de M.Z., val més aprofundir els continguts dels 10 capítols (com veurem a continuació) que llur atribució a les quatre PARTS del llibre (que sovint obeeix a un pla alambinat de l'autor, que exigiria una explicació allunyada).

Anem, doncs, als continguts dels 10 capítols. Des de diversos angles de mira, tot corrobora que ens les havem amb una de les grans contribucions a la història de la cultura, a la forja d'una llengua i a la gestació d'un país. Amb algunes particularitats: s'hi barregen, per un costat, les fonts d'informació (fonts humils, que ostenten, emperò, el major protagonisme) i els criteris d'interpretació (tan lligats als mètodes tradicionals com als que imposen les dades ara noves) i, per l'altre costat, les dades concretes del tema del llibre («escriure i llegir») i les maneres culturals generals que s'hi relacionen i interfereixen. I, tot plegat, amb un desconcertant i colpidor estil personal de l'autor, que té l'atenció assegurada del lector més distret (i quan dic «estil de l'autor», alludeixo tant al cap que pensa com a la mà que escriu).

Sense anar més enllà, interrompo ara el meu discurs, per a fer veure algunes mostres d'aquest estil personal (propi de tot el llibre de M.Z.). En aquest moment penso en les mostres que es troben en els títols (de les parts, dels capítols, dels paràgrafs, de frases intercalades en un títol, etc. de l'obra), que ara posaré «entre cometes» (i que, en reprendre el meu interromput discurs, continuaré posant «entre cometes», si se'ns en presenta l'ocasió, perquè palesin fins a quin punt i amb quina eficàcia l'autor es val dels seus recursos estilístics). Ara em limitaré a una mitja dotzena de «maneres personals» de presentar títols, a base de dos elements (A i B) que componen un enunciat. Heus-ne aquí unes mostres. 1) Tipus A, B: «Pouvoir écrire, savoir écrire» (del cap. 2); «L'écriture, mode de relation au monde» (del cap. 4). 2) Tipus A o B: «Choisir sa langue, ou le plaisir d'écrire» (del cap. 5); «(L'énumération): inventaire ou typologie?» Tipus A i B: «Écriture et mémoire» (del cap. 1); «Bibliothèques privées et culture cléricale» (del cap. 8). 4) Tipus A: B: «Changer les mots: étapes et signes d'un transfert» (del cap. 6). 5) Tipus De A a B: «Du verbe à l'écriture, de la gestualité au contrat» (del cap. 1). 6) Tipus Entre A i B: «(La rédaction des actes:) entre soumission aux formules et initiative des scribes» (del cap. 4). 7) Tipus A?: «Qui possède des livres?» (del cap. 7); «(Naissance de l'acte:) qui tient la plume?» (del cap. 3). No cal dir que tinc aplegades dotzenes i dotzenes de mostres. Aquestes maneres d'expressar-se de M.Z. són un veritable repte al lector, a qui, d'antuvi (com ja ho he insinuat abans), es fan més atractives les qüestions plantejades, al mateix temps que així s'hi sent més implicat i més a punt de prendre-hi posició.

Fet l'incís sobre algunes «maneres expressives» de M.Z. que m'ha semblat oportú d'obrir ací, reprenc la qüestió dels 10 capítols del nostre llibre. No és cert que els títols ja diuen molt? De moment, els tres primers capítols s'ocupen, jo diria que obligadament i exclusivament, de l'opció per

l'escriptura: la crida a escriure (*cap. 1*), l'orgull d'escriure (*cap. 2*) i la gènesi de l'escriptura (*cap. 3*). Però ja a tots tres, l'autor ens dona la primera gran lliçó sobre el seu llibre: *Écrire et lire* només és un esbós. I, en compte de presentar amb solennitat la naixença d'una primera acta, dedica tota la seva atenció a analitzar els detalls menuts dels dos documents que hi fan referència: qui els ha escrit? Amb quin dret? O: en quin marc jurídic? A quina forma s'ha adaptat el document? O: aquest ha estat improvisat en la forma? Fins a quin punt la llengua parlada pot haver pesat en l'elaboració del text redactat? Naturalment, estalvio al lector totes les preguntes que es formula l'autor (només en cito algunes). I així és tot el llibre: un arxiu de formes modestes i un esborrany d'escrits no definitius que, emperò, senyalen un camí gràcies al qual al més sovint són ateses les estructures ja consolidades. Ple de dubtes i d'interrogacions es clou el *capítol 3*, que remata la gènesi de l'escriptura amb la naixença del notariat (identitat i autoritat dels notaris). Com dic, tot el llibre és així: tan captivador com suggeridor i, després de tot, pràcticament encertat i concloent.

I si això ja passa quan ens referim, directament i exclusiva, a la llengua (que és el cas dels tres primers *capítols*), què no ha de passar amb els «moviments i impulsos de l'escriptura» (els quals omplen la II PART, que agrupa els *capítols 4, 5 i 6*)? Per aquesta via desfilen, entre d'altres temes, 1) les irregularitats i les desventures del llatí practicat a Catalunya (*capítol 4,I*); 2) les dificultats de la didàctica i la metodologia de l'escriptura, amb el detall de les vies de la pedagogia (situar, descriure, denominar, explicar, ritmes i rimes de la memorització) (*capítol 4,II*), i 3) «L'élaboration de l'acte: de la soumission au formulaire à l'émancipation créatrice» (Tipus 5: De A a B, cf. *supra*). A propòsit d'aquest tema, recordem la vitalitat dels formularis, l'escriptura dels testaments o l'escriptura de les almoines, però, d'una manera especial, allò que ens diu l'enunciat que acabo de reproduir en la seva versió original francesa: les darreres pàgines d'aquest *capítol 4,III* posen la redacció de les actes «entre la submissió a les fórmules i la iniciativa dels escrivans». M.Z. sempre està amantent a tot allò que reveli una acció de les persones a superar motlles i estereotips. Encara voldria fer una menció del *capítol 5* («L'escriptura mitjancera»). Ultra el seu valor absolut d'expressió i d'enregistrament d'actes, l'escriptura pot exercir una funció de mediació respecte a qualsevol activitat cultural (notem que la *mediació* és un concepte clau per a M.Z.): ens forneix dades sobre la «il·lusió grega» (i matisa la posició de Lluís Nicolau d'Olwer, Joan Bastardas i Josep. M. Salrach —això, a part que l'accés a la cultura grega és reprès al *cap. 9,II*), sobre la «conquesta del temps» (i les maneres de datar les actes i els documents) i sobre el «temor de l'Infern i l'ascensió a la Pàtria [celestial]» (amb consideracions sobre la culpabilitat, els consells del Diable, càstigs i sentències, etc.).

Vers la meitat de la ruta dels 10 *capítols* (exactament és el *cap. 6*), sorgeix un dels temes primordials del llibre. El seu títol és: *Les dificultats de l'oralitat i l'aparició de la llengua vernacla*. És llàstima de no poder fer un bon resum d'un *capítol* que ja ho és molt, de llarg (p. 425-462 !). En canvi, i comptant amb la vènia de M.Z., el que sí que em permetré de transcriure, traduïda (i amb una supressió), és la introducció al *capítol* (p. 425-427). He decidit d'incloure-la perquè penso que la meua recensió serà llegida per un bon nombre de romanistes que s'hi interessaran. Heus ací, doncs, la dita introducció.

Aquesta llengua viva, flexible i inventiva, capaç de renovar-se tant per a expressar sense ambigüitats les noves jerarquies socials com per a respondre als imperatius d'una forma literària, sofreix la pressió de la llengua parlada. Per cert, amb una precocitat sorprenent, ja que, des del primer decenni del segle IX, existeixen documents que inclouen la menció *quod vulgo dicitur...* [seguida d'un nom de lloc]. Aquesta menció, que trobem en actes de mena pràctica, amb una finalitat concreta, si no tècnica, respon a una necessitat d'escriptura i de cap manera no pot correspondre a la transcripció documental d'un enunciat oral (com els juraments d'Estrasburg en la *Historia* de Nithard) ni a la voluntat d'adaptar el discurs savi i clerical a l'evolució de la llengua parlada (en el cas de la predicació, per exemple).

Aquesta inserció precoç de la llengua vernacla en l'escriptura es manifesta l'endemà de l'«alliberament» dels comtats catalans. Es troba directament lligada a un fenomen de conquesta —o de reconquesta— política i lingüística. L'expressió *quod vulgo dicitur...*, *quod vulgares dicunt...* no té l'efecte d'oposar el discurs parlat al discurs savi i escrit: situa, en lloc del discurs normalitzat i coercitiu de l'au-

toritat, el discurs «lliure» i espontani de la gent del país. És com una reacció contra els usos imposats per autoritats de temps ja passat. El *vulgus* força el reconeixement de la seva iniciativa restauradora, la qual afecta prioritàriament (i durant més d'un segle, exclusivament) el terreny de la toponímia. Per això diverses expressions anàlogues a les que hem recollit es poden entendre en dos sentits diferents, d'abast lingüístic distint.

El plantejament inicial d'aquest capítol també serveix per a posar un problema més crucial: el de la gènesi de la llengua catalana, que és un factor determinant de l'afirmació nacional. Des d'aquest punt de vista, Catalunya representa una situació excepcional: la gènesi de la llengua i la construcció política del principat són absolutament interdependents: l'una i l'altra s'elaboren en una osmosi perfecta. Quan, a mitjan segle XII, s'acaba la formació territorial que sanciona l'aparició del «corònim» Catalunya, apareixen els primers testimonis literaris d'una llengua l'expansió de la qual coincideix exactament amb l'espai de poder reivindicat pel comte-rei; espai polític i espai lingüístic se superposen perfectament, fins al punt que és impossible de pensar en una relació de causalitat decisiva entre ambdós fenòmens. És que el poder polític, sovint més optatiu que real, més reivindicat que exercit, generà un espai lingüístic homogeni? O bé, a l'inrevés: és que un espai lingüístic inicial (però delimitat en virtut de quins criteris?) orientà la construcció política dels comtes barcelonins? És cert que al segle XIII la conquesta implicà l'extensió del domini lingüístic català (regne de València, les Illes Balears); al contrari, l'abandó de les pretensions catalanes sobre el Migdia llenguadocià significà el reconeixement d'una alteritat lingüística. Mentre els poetes continuaven escrivint en una llengua convencional (el *llemosí*), els altres escriptors començaven de reivindicar el dret i d'experimentar el deure de servir-se de llur pròpia llengua. Val la pena de plantejar la qüestió, per tal com la manifestació d'un tal voluntarisme lingüístic per part de les autoritats polítiques resta encara insòlita en una època tan reculada.

Referint-se a temps més recents, Pierre Vilar ha pogut utilitzar, parlant de Catalunya, el concepte de «nacionalisme lingüístic»; aquest mateix concepte, seria ja utilitzable pel que fa al període medieval? Precisant més: des d'aquesta darrera data, no és la llengua un element essencial de la «consciència nacional» catalana, la presència de la qual ja ha esdevingut incontestable abans de la fi del segle XII? L'existència d'una comunitat lingüística pot apressar la cristallització d'una nació catalana? Però com explicaríem una tal predestinació lingüística, si no fos per l'existència anterior d'una voluntat col·lectiva arrelada a l'època protohistòrica (àdhuc prehistòrica) i que justifiqui la creença en una «necessitat» de Catalunya, hipòtesis que el refús d'un determinisme negador del pensament historiogràfic ens invita a rebutjar? O bé podríem admetre que amb la comunitat de destí nascuda de les circumstàncies de l'«alliberament» n'hi hagi hagut prou per a canalitzar una evolució homogènia de la llengua parlada?

Ara no es tracta d'emprendre un estudi filològic que depassa de bon tros la nostra competència.⁵ Tampoc no pretenem de desxifrar les intencions de l'autor de les actes: serà que l'ús de mots vernacles indica la seva voluntat d'"escriure en català» (després d'haver identificat i denominat en català), per a així transmetre les seves decisions en la mateixa llengua en què aquestes ja han assolit una expressió lèxica congruent? O bé, al contrari, serà que l'autor de les actes ha estat «corregit» per l'escrivà que, com a persona de cultura, recompon el discurs espontani del donador? Nosaltres només aspirem a deixar enregistrada en la documentació escrita l'aparició del protocatalà i a interrogar-nos sobre la significació del fenomen. Els progressos del català en els textos no són ni continus ni homogenis; no contemplem una invasió progressiva de la documentació per part de la llengua vernacle. Certs retrocessos hi són per-

5. Naturalment, qui es declara poc competent per a emprendre un estudi filològic és M.Z., l'autor del llibre. Que també quedi clar que qui redacta aquesta nota 5 no és M.Z., sinó A.M.B. i M., autor de la recensió. Amb afecte i interès voldria precisar que comprenc perfectament que M.Z. se senti i actuï com historiador i que hagi resistit a la temptació de fer cap incursió en el terreny de l'estricta història lingüística del català. Només li demano que accepti la reanxa que sentim els qui ens hi dediquem per no haver fet ell un pas més i no haver assajat d'aplicar el seu coneixement i la seva informació a aclarir aspectes sobre els quals els mateixos historiadors de la llengua catalana tampoc no ens sentim gaire segurs. No debades a la bibliografia que ell ha fet servir figuren, ultra el *Glossarium mediae latinitatis Cataloniae* (des de 1960), els noms garants de Bernard Alart, Josep Balari i Jovany, Cebrià Baraut, Joan Bastardas, Miquel dels Sants Gros, Manuel Milà i Fontanals, Joaquim Miret i Sans, Anscari M. Mundó, Pere Pujol, Paul Russell-Gebbet, als quals poc li hauria costat d'afegir els noms, no menys garants, de generacions més recents. A parer meu, s'ha presentat i ha actuat com historiador que se sent intimidat i massa respectuós envers els filòlegs historiadors de la llengua.

ceptibles; i sobretot constatem disparitats sorprenents: per què en una mateixa data alguns documents són «parasitats» pel català, mentre que d'altres apareixen elaborats en un llatí perfecte, i això, en una mateixa regió i en una mateixa mena de documents?

Estudiarem el fenomen des dels angles cronològic i temàtic. Quan fa aparició la llengua vulgar? Quines formes i quins mots apareixen més aviat? A quines necessitats responen les manifestacions aïllades de la llengua vernacla? Què ens donen a entendre tals manifestacions sobre la relació que uneix llengua escrita i llengua oral?

(*Écrire et lire en Catalogne (IXe-XIIe Siècle)*, p. 425-427)

Com veiem, la introducció al *capítol 6* acaba amb l'anunci del contingut que hi exposarà l'autor, que ell redueix a quatre interrogants. En realitat, el capítol dóna molt més que hom no promet en introduir-lo, car, com passa en tot el llibre, la seva versió definitiva és el resultat d'analitzar en detall la munió d'actes i altres materials de què disposa l'autor, passats per la seva reflexió històrica, cultural i lingüística. Em limitaré a transcriure els enunciats dels cinc paràgrafs de què consta el capítol. Són els següents. I: Consciència i significació d'un dualisme lingüístic. II: Canviar els mots: etapes i signes d'una transferència. III: La integració de la llengua vernacla al discurs diplomàtic. IV: L'aparició del verb català: com l'oralitat s'imposa a l'escriptura notarial, i V: Escriure la seva llengua [*Écrire sa langue*]. Com sempre, si el capítol es clou amb la presentació i el comentari de dos textos ja pràcticament redactats en català (un jurament i unes queixes), tot ell transpira situacions d'incertesa que retraten la realitat lingüística i cultural que vivia la societat d'aquell temps.

Els *capítols 7 i 8* (que formen la III PART: «llibres i lectures») corresponen als aspectes que podríem anomenar institucionals. Institucionals i «institucionalitzats» perquè, com és habitual, s'ocupen en especial de les persones que són afectades, en aquest cas, per l'organització del món referit als llibres. El *cap. 7 (Cultura i societat)* es reparteix tres paràgrafs. I: El preu de la cultura (amb una important informació sobre l'*scriptorium* de Ripoll). II: El respecte dels llibres i III: La societat dels lletrats. Per la seva banda, el *cap. 8 (La infraestructura cultural: les biblioteques)* tracta del servei litúrgic i exigències pastorals, i dels fogars de cultura.

La IV PART («Gènesi cultural») és la culminació de l'obra. Conté dos *capítols* densos, en els quals es posa de manifest que els notables canvis polítics esdevinguts a Catalunya durant quatre segles i les heterogènies aportacions culturals que el país ha rebut en el mateix temps, no solament no han pertorbat la vida de les persones i de la col·lectivitat, sinó que també hi han aportat un equilibri i una maduresa que n'han fet un país singular. El *cap. 9 (La sedimentació d'un espai cultural. Tradició, influències i renovació en la cultura de Catalunya)* ho diu amb claredat i precisió. Quatre paràgrafs d'aquest capítol són una escala que confirma que la Catalunya naixent ha transformat allò que hauria pogut ésser una «successió» de factors constitutius en llur plena «integració» en un conjunt orgànic i ponderat. Intencionadament per part de l'autor, el primer paràgraf d'aquest capítol s'intitula, no sense ironia, amb un interrogant. I: La Catalogne, «conservatoire wisigothique»? i s'hi posa prou en relleu l'influx insistent de sant Isidor a Catalunya. El segon paràgraf versa sobre la transmissió dels clàssics (importància de Boeci i utilització d'Horaci) i l'accés a la cultura grega. El tercer, sobre la patristica, i el quart, és clar, sobre l'obertura al món. Aquest darrer té dos subtítols: «L'empremta carolíngia» (Beda, els escriptors, la vida monacal, la legislació franca), la qual fou tan efectiva, que condicionà «Nous itineraris, noves trobades» (el cas de Cluny, Roma, Occitània, Compostella, Jerusalem). El paràgraf cinquè (Sobirania política i renovació cultural) tanca el capítol. Encara és massa aviat per arribar a conclusions: de fet hi ha com tres «Catalunyes»: la del Pirineu (ni conquerida per l'Islam ni alliberada pels francs), la Catalunya conquerida pels francs (Girona, Vic, Barcelona), que se'ns presenta com el lloc de formació del país, i la Catalunya Nova, que s'hi afegeix i així completa l'obra de construcció política. Els capítol s'acaba així: «hom remarca un decalatge ben clar entre l'apogeu cultural aconseguit vers 1050 i la construcció política que, per aquestes dates, tot just s'inicia. La cultura ha fornit un sistema de representacions que al seu torn alimenta un projecte polític» (p. 831).

Per la seva banda, el *cap. 10 (La cultura mitjancera o els camins de l'educació)* complementa en el terreny més estrictament cultural el panorama de conjunt (històric, polític, social i també cultural) que ens oferia l'anterior *cap. 9*. La cultura és mediatra vers la síntesi i ara es veu perfectament. Presento, de moment, els tres primers paràgrafs d'aquest capítol (i deixo el darrer per a cloure la visió de conjunt de tota l'obra, perquè és així com jo l'he entès). El primer paràgraf és dedicat a l'ensenyament de la salvació: la Bíblia dels catalans. Els manuscrits de llibres bíblics (de parròquies i biblioteques); la disseminació de la Paraula divina (per mitjà dels escatocols i els preàmbuls d'actes i documents); pastoral i celebració litúrgica (homilies, sermons, himnes); la «companyia dels sants» (siguin els de l'Església universal, siguin els de culte local). El segon paràgraf s'intitula «L'utilitarisme cultural: la gramàtica i el dret». Que les coses anessin endavant de manera eficaç exigia tota una organització, en personal (el *caput scolae* o els *grammatici* i els *scolastici*), en llibres i manuals, en mètodes i programes (com l'aplicació del comentari, les pràctiques mnemotècniques, la mètrica i la versificació, els glossaris). Els glossaris: heus ací un aspecte que s'endua una gran part dels esforços alludits i que a casa nostra adquirí un relleu poc corrent. Qui no ha sentit parlar dels glossaris de Ripoll? Les glosses catalanes es compten per milers i M.Z. hi ha dedicat l'atenció que el tema reclamava. A propòsit del dret, trobem un enunciat que reuneix el tipus 2 (A o B) i el tipus 7 (A?), cf. *supra*: «Culte de la Loi ou culture juridique?» N'espigolo algunes frases que ens ajudaran a entendre. «L'obsessió de la legalitat és, amb la celebració de la memòria escrita, la característica principal de la pràctica notarial. Els documents més ordinaris són no solament ritmats, sinó també envaïts, àdhuc parasitats, pel vocabulari de la Llei». «A la documentació, no hi ha cap mot que hi sigui més repetit que el de *Lex*. [...] L'omnipresència del vocabulari de la Llei provoca polisèmia: la fascinació dels catalans per la legalitat arrossega l'adquisició de nombrosos termes que supleixen el de *Lex*» (p. 922-923). El tercer paràgraf del *cap. 10* té un títol significatiu: *La temptació científica*, i no cal dir que tot ell gira entorn del sojorn de tres anys del monjo Gerbert a Catalunya (entre els anys 967 i 970). Malgrat la foscor documental que tot ho amara, Gerbert tant hi aportà el seu saber com ell mateix l'acresqué (a Ripoll i amb els contactes directes o indirectes amb Còrdova). Aquest paràgraf és dividit en quatre punts: Gerbert a Catalunya, vitalitat de la cultura clàssica a Ripoll i a Vic, els comtats catalans i el Califat a la fi del segle x i el *quadrivium* a Catalunya després de Gerbert (p. 949-982).

Ja he dit abans que, tal com jo he entès el llibre, el darrer paràgraf del *cap. 10* és com el colofó de tota l'obra. Després d'una llarga i difícil etapa entre gots, àrabs i francs («Le choc de la libération et l'assimilation à l'histoire franque», en diu M.Z.), la Catalunya naixent s'integra «al temps dels francs». La resta del text posa de manifest com la tradició jurídica goda, el saqueig de Barcelona de 985, la nova visió del món, la geografia dispersa, els esdeveniments immediats i la puixança de la «memòria catalana» creen una situació que Ramon d'Abadal anomenà una «obertura al món». M.Z., fidel a la seva metodologia, ho resumeix en una frase: «L'entrée dans l'histoire et l'écriture des documents» (p. 1006-1011). El *cap. 10* i la IV PART del llibre arriben conjuntament a la fi amb unes consideracions que fan pensar. «Ensenyament de la fe, transmissió del saber, ordenament de les relacions socials, inventari del món, revelació de la història: la cultura a Catalunya no resta reclusa a les biblioteques ni condemnada a laboriosos exercicis escolars. Irriga la societat tota sencera. Les seves finalitats pràctiques li asseguren una àmplia irradiació i encara s'enriqueix, compensada amb les aportacions de la majoria. La realitat d'aquests intercanvis ens autoritza, més enllà de les escissions socials i de les diferents posicions intel·lectuals, a parlar de cultura catalana» (p. 1013).

El llibre *Écrire et lire en Catalogne (IXe-XIIe Siècle)* pròpiament dit s'acaba amb les consideracions que acabo de transcriure. Però l'autor ha volgut acomiadar-se del tema i dels seus lectors amb unes pàgines que en són la consumació formal i que tenen el nom inconfusible de «Conclusió» (p. 1015-1020). Abans ja n'he recomanat la lectura. Jo hi veig una visió global en la qual l'autor no té inconvenient a presentar-se d'una manera molt personal (com quan ens diu que, per fidelitat al seu propòsit inicial, ha evitat de donar protagonisme a personalitats de primer rang en la història, o quan insisteix que la seva obra és un esbós, potser només aproximat, sovint incomplet, o quan con-

fia que l'explotació de la documentació catalana que ell ha arreplegat permetrà de matisar i de corregir afirmacions no sempre prou justificades, etc.). Els continguts mateixos del llibre són recollits en forma modesta. En això que segueix, recullo algunes idees i algunes dades de la Conclusió, com a mostra de la seva fesomia i del seu to. La necessitat de l'escriptura s'imposà, com sense voler, a tots els contemporanis. Bé que, per a guiar-se, l'escrivà disposi de models i fórmules, les actes són el terreny de la creativitat i de la improvisació, on aquell expressa la seva personalitat (malgrat escriure en una llengua que no coneix i que per això en surt modificada...). [...] La capacitat d'escriure vol dir presència de llibres, els quals (llevat dels d'espais religiosos) només eren assequibles a certs particulars. [...] La cultura catalana s'installa, amb els dos grans puntals de la cultura occidental (l'heretatge clàssic i la patristica), damunt la cultura visigòtica. Així, arrelada Catalunya en el seu passat hispànic, la cultura hi aporta un factor de diferenciació i alimenta una voluntat de restauració. [...] És en l'escriptura de la pràctica quotidiana que els catalans comencen de mencionar els esdeveniments de llur existència col·lectiva: la documentació escriu la història abans que aquesta no sigui «pensada» i «aïllada» en les cròniques. [...] La cultura és una de les vies de l'afirmació catalana. Però escriptura i lectura no són exercicis relacionats sincrònicament amb els esdeveniments polítics que els integren a una història col·lectiva; al contrari, una relació estreta i orgànica reuneix les dues modalitats, cultural i política, de la gènesi catalana. Uns mateixos individus es troben en ambdós dominis i cal pensar que els comtes, omnipresents en les diverses manifestacions culturals, feren de la cultura un dels mitjans de llur construcció política. [...] Fi de la Conclusió: «L'osmosi entre afirmació cultural i gènesi políticoterritorial mereixeria una anàlisi més aprofundida. Però és incontestable que cultura i política col·laboren ensems a fer emergir Catalunya, on el projecte polític es nodreix de la memòria i l'expressió cultural defineix l'espai del projecte en curs. Potser és aquí on radica l'originalitat essencial de Catalunya: ni pur producte de la contingència històrica medieval, ni resurrecció d'una realitat antiga, Catalunya uneix de manera inextricable memòria i acció, cultura i política» (p. 1020).

M.Z. encara ens obsequia amb prop de tres-centes pàgines d'una miscel·lània que ell anomena «Annexos». Són 28 textos (o grups de textos) relacionats amb el tema del llibre, que així fan créixer notòriament els seu caràcter i la seva utilitat documentals. Heus-ne aquí algunes mostres, escollides a l'atzar: preàmbuls d'una època, preàmbuls i escatologia, protocols i fórmules de maledicció, etc.; el salari d'un escrivà, l'activitat d'una notaria, etc.; llibres i lectors, dotacions de llibres, etc.; Cluny a Catalunya, donacions a Sant Pere de Roma, etc. Els dos darrers annexos tenen un contingut diferent: l'un conté 5 mapes dels comtats, bisbats i monestirs del país, i l'altre, 8 il·lustracions de documents dels arxius de la Corona d'Aragó i Capítular de Vic. El lector encara hi trobarà un generós resum d'una vintena llarga de pàgines (en francès, en català, en castellà i en anglès) i els indispensables índexs (de taules, temàtic i onomàstic i general de matèries).

En començar aquesta recensió, he dit que es tractava d'una obra de valor considerable; en el decurs del meu text, ho he anat repetint sempre que n'he tingut ocasió i, en cloure'l, sento la necessitat de confirmar-ho: el llibre *Écrire et lire en Catalogne (IXe-XIIe Siècle)* de Michel Zimmermann és una obra de valor considerable.